

КИЇВСЬКА МИТРОПОЛІЯ НА ШЛЯХУ ДО БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА

Автор статті стверджує, що занепад Київської митрополії пов'язаний з низкою чинників зовнішнього і внутрішнього змісту: розділення території митрополії між Литвою, Польщею, Росією у ранньому середньовіччі; скерованість руської ієрархії до інтересів візантійської політики, в тому числі за часів занепаду Царгородського патріархату; нерезультативність дій східних патріархів у реформуванні Руської Церкви; слабкість православної духовної еліти тощо.

Ключові слова: Руська Церква, Київська митрополія, Царгородський патріархат, Флорентійська унія, автокефалія Московської Церкви, Берестейська унія, православна ієрархія.

З часів Володимира і запровадження християнства на Русі Київська митрополія була дочірньою Церквою Царгородського патріархату. Утворення митрополії під опікою Візантії – найважливіша інституційна ознака офіційного входження Київської Русі у християнський світ. Київська Русь поза тим, що була спадкоємницею передусім Візантії, залишалася відкритою для інших впливів: євразійського, балтійського, західнослов'янського католицького світу. Ці контакти, як і наростаюче усвідомлення своєї політичної могутності, викликало в руському суспільстві появу власних державних і церковних інтересів¹.

Київська митрополія, керована призначеними Візантією ієрархами, – незважаючи на контакти з Апостольським Престолом, – зважала на інтереси візантійської імперської політики. Напруга в ієрархічних відносинах стала помітною вже в XI та XII ст., коли Русь знехтувала прероґативу Царгороду у виборі Київських митрополитів і без його попередньої санкції призначила митрополитами Іларіона (1051 – 1054) і Кліма Смолятича (1147 – 1155).

Руські землі у XIV – на початку XV ст. поступово потрапили в залежність від могутніших сусідніх держав. Велике Князівство Литовське (далі ВКЛ) поглинуло спершу білоруські землі, потім Волинь і центральні українські території. Галичина у 1349 р. перейшла під владу Польського Королівства. Протягом останніх десятиліть XIV і впродовж XV ст. північно-східні землі Русі підпадали під дедалі більший контроль Московського князівства². Таким чином територія Київської митрополії в пізньому середньовіччі була розділена між Литвою, Польщею та Московщиною. Кожна з цих держав наполягала на своєму розв'язанні питання стосовно осідку та сфери повноважень Київської митрополії перед Царгородським патріархатом.

У 1299 р. митрополит Максим (1238 – 1305) покинув Київ і осів у Володимирі-на-Клязьмі. Його переселення в російські землі створило прецедент для митрополита Петра (1308 – 1326), який у 1326 р. переніс митрополічу резиденцію до Москви і в духівниці заповів своїм наступникам на престолі осісти там. У середині XV ст. до поділу митрополії митрополити здебільшого перебували в Московщині.

Царгородський патріархат також підтримував політику єдиної митрополії для всіх православних східних слов'ян, що пропагувала Московська держава. Її претензії на "об'єднання східного слов'янства", у середині 80-х рр. XV ст. спричинилися до змін в титулярі великого князя московського. Він почав називати себе "государем и великим князем всея Руси"³. Рішучий протест з литовського боку щодо використання московським государем титулу "государя всея Руси" наслідків не мали. Не увінчалися успіхом запобігання литовських князів перед патріархами Царгороду, щоб ті призначали митрополитів з осідком у ВКЛ. Незважаючи на тимчасовий успіх, вони виявилися не спроможними забезпечити тяглість київських митропо-

литів у межах своїх володінь. Як наслідок, майже все XIV і перша половина XV ст. Православна Церква на території ВКЛ номінально підпорядковувалася митрополитові в Московщині.

Київська митрополія залишалася неподільною і підвладною Царгородові до середини XV ст. Візантійська імперія, що невблаганно прямувала до своєї загибелі, спричинилася до відновлення ідеї примирення між східним і західним християнством. Тодішні унійні устремління живила безупинна політична боротьба родових кланів русько-литовської та польської еліти за першість. До певної міри ці спроби були відгомонам перманентних, починаючи від 1415 р. унійних ініціатив Візантії⁴. Флорентійська унія 1439 р., схвалена візантійським імператором, царгородським патріархом і всіма делегатами (крім митрополитів Марка Ефеського і Антонія митрополита Іраклійського, що представляли Православні Церкви християнського Сходу), здавалося, на короткий час вирішила догматичні та обрядові відмінності між Сходом і Заходом. Ніколи не будучи популярною у грецьких чернечих колах і серед православного загалу, Флорентійська унія стала неактуальною для греків після падіння Царгороду (1453). Б. Гудзяк пише: "...не можна сказати, що унію не підтримували провідні кола грецького духовенства"⁵. Інша думка у Н. Кочана: "Ставлення ж до унії грецького духовенства і монахів, було, як і раніше, непримиренним"⁶.

Руські землі Київської митрополії не мали свого представництва на Ферраро-Флорентійському соборі (1438 – 1439) через заборону противників унії – великого князя Литовського Сигізмунда Кейстутовича⁷ та віленського католицького єпископа Матвія, які вважали за недоцільне викликати зайвий неспокій у суспільному житті. Польща, якою керував від імені малолітнього короля Владислава краківський єпископ Збігнев Олосницький, на той час тримала нейтралітет до обох соборів – Базельського (1438) та Флорентійського. Тому руські єпископи з Польщі теж не дістали дозволу на участь у роботі Флорентійського собору. Очевидно, самочинно приїхали на собор представники львівської православної громади вірмен⁸.

Ісидор, митрополит Київський, грек з походження, якого флорентійська унія мала одним з найпалкіших її прихильників, разом з митрополитом Віссаріоном та протосинклом Григорієм очолили проунійне угруповання всередині грецької делегації. "Бывши теды на столици митрополей чтыри мѣсяцы, умыслиль поехати до краевъ Влоскихъ на съборъ Флоренський. Бо южь добре часть и рокъ певный, даючи по собѣ тотъ знакъ и тую славу, ижь едетъ застановлятися за православіе Восточной церкви..." – говориться в "Історії Флорентійського собору"⁹. Головним богословським аргументом Ісидора на користь поєднання греків з латинянами – був незаперечний авторитет у справі єдності спільних для них святих. Вертаючись із собору, він скрізь сповіщав новину про відновлення дружніх відносин між Сходом і Заходом. Після повернення Ісидора на київський престол, а особливо – до московського осідку в березні 1441 р., його єднальне послання було відкинуте місцевою державною і церковною владою. Митрополита ув'язнили і після втечі Ісидор покинув східнослов'янські землі і оселився у Римі. На українсько-білоруських землях його визнали митрополитом, – перебував тут два роки до від'їзду до Риму, – незважаючи на той факт, що він мав тісні зв'язки з папою Євгеном IV.

Москва на прийняття Ісидором Флорентійської унії відреагувала висвяченням нового митрополита, московита Йони, без санкції Царгородського патріарха-уніоніста. Висвячення Йони на митрополита у 1448 р. було фактичним переходом до автокефалії Московської Церкви, стверджено її відокремлення від Київської митрополії Вселенської патріархії. У 1451 р. Йона домігся від польського короля визнання юрисдикції над церквами ВКЛ. Але галицькі церкви залишалися поза його владою¹⁰. Папа Пій II призначив грецького соратника Ісидора Григорія архієпископом "Києва, Литви і всієї Малої Русі". Отже унія залишалася чинною в єпархіях Київської митрополії у межах литовських і польських кордонів. Номінаційна булла визначила межі Григорієвої митрополічної юрисдикції перерахуванням шести єпархій у Великому Князівстві (Чернігівська, Смоленська, Полоцька, Турівська, Луцька, Володимирська) і трьох єпархій у Польському Королівстві (Перемишська, Холмська, Галицька). Кількість єпархій Київської митрополії періодично змінювалася. Смоленська та Чернігівська єпархії у XVI ст. на деякий час включалися до складу Росії. Зрештою їх стало десять разом з Київською митрополічною. Лише єпископи Чернігівський і Брянський не прийняли нового митрополита і відбули до Московщини¹¹. Митрополити Київські перенесли свій осідок до Новогрудка, а пізніше – до Вільна.

Отож, невдовзі після Флорентійської унії, давня Руська митрополія поділилася на окремі – Київську та Московську – юрисдикції. З 1458 р. до Берестейського собору (1596) землі Київської митрополії фактично збігалися з кордонами династично об'єднаних держав (Кревська унія, 1385 р.) – Литви і Польщі. А підпорядкування Київської митрополії залишилося невизначеним на кількадесят років.

Хід XV ст. по-іншому визначив напрям взаємовідносин Царгороду та Києва у XVI ст. Падіння Візантійської імперії шокувало грецький православний світ. У суспільно-політичному житті імперії провідне місце почала посідати войовнича ісламська ідеологія. Статус другорядності християн дуже зашкодив Грецькій Православній Церкві. Занепад її організаційного життя був у таких умовах неминучий. Протягом століть турецького панування Православну Церкву переслідували внутрішні незгоди, вміло скеровані османською владою. З 1463 до 1466 р. патріархів Царгороду усували або вони самі подавали у відставку п'ять разів, здебільшого через конкуренцію у боротьбі серед православного керівництва за патріарший трон. Султан вимагав податку за потвердження кожного патріарха. Грецькі партії підкуповували високих турецьких чиновників, щоб здобути прихильність своїх кандидатів.

У другій половині XV ст. після падіння Царгороду, патріархи змінювалися 18 разів, у XVI ст. – 22 рази, у XVII ст. – 54 рази; зокрема Кирило Лукаріс був патріархом шість разів, а шість інших патріархів – три або більше разів. Брак послідовності у поведінці грецьких кіл деморалізували духовенство і віруючих, доводили до спустошення патріаршу скарбницю, знекровлювали Православну Церкву саме тоді, коли їй було кинуте серйозний богословський виклик Заходу. Раболіпний статус православного населення породжував корумпованість, а неспроможність греків діяти солідарно підсилила антипатію до них їхніх зверхників. Постійна нестабільність і пов'язана з нею фінансова неспроможність патріархату мали далекосяжні згубні наслідки. Православна Церква не могла зібрати кадри та засоби, щоб утримувати потрібні для її життєздатності інституції, не кажучи вже про їхній розвиток чи розбудову. Це був приклад жорсткого виживання не на користь Грецькій Православній Церкві¹².

Наприкінці XVI ст. нестабільність у патріархаті та його неспроможність належним чином реагувати на критичні проблеми стали особливо очевидними. За винятком Ієремії II, який між 1572 та 1595 рр. тричі посідав престол, патріархи другої половини XVI ст. або ганебно слугували, або не залишали по собі якогось тривкого сліду. Ієремія намагався провести деякі реформи, і його правління певною мірою вирізнялося піднесенням у гнітючій історії Царгородського патріархату XVI ст. Англійський візантист С.Ренсимен назвав його найвидатнішим з константинопольських патріархів. Він був освіченим теологом і успішно полемізував з опонентами. Реформував головний вищий навчальний заклад православного світу – Патріаршу академію в Константинополі, був непримиренним ворогом симонії, що викликало неприязнь до нього багатьох високопоставлених прелатів¹³. Проте в умовах опортунізму і корупції, поширених серед православної церковної верхівки, а також втручання турецької влади, цілковите і довготривале оздоровлення церковного життя не могло бути і не було досягнуте зусиллями одного патріарха, прихильника реформ. Ієремія володів певними атрибутами, конче потрібними для церковного лідерства, та все ж не міг вивести патріархат з його клопітливого становища. Реалії османського панування були найбільшим випробуванням для Православної Церкви, але, загалом вони не можуть служити виправданням неспроможності греків зосередити сили на задоволенні інституційних та культурних потреб всієї релігійної спільноти.

Константинопольські патріархи протягом тривалого часу "не звертали на Руську Церкву майже ніякої уваги", зовсім не опікувалися нею і своєю бездіяльністю сприяли її занепаду. Коли ж, нарешті, вони зацікавились нею, то причиною цього перш за все було бажання збільшити свої доходи. Західноруські єпископи вважали, що константинопольські патріархи видавали свої грамоти то братствам, то ворожим їм єпископам залежно від того, хто пропонував гроші. Митрополит Макарій готовий був погодитися з твердженням, що патріархи приїжджають до Литви тільки для того, щоб "зібрати якомога більше грошей", що своїми непродуманими діями лише сприяють загостренню конфліктів у західно руському суспільстві, а "своїм користюлюбством" примусили західноруських ієрархів "шукати собі іншого верховного архипастеря"¹⁴.

Сувору оцінку митрополита Макарія підтримав П. Жукович¹⁵. М. Грушевський на початку століття, вважаючи, що дії східних патріархів мали негативний вплив на Руську Церкву, був

переконалий, що головне не в поборах та хабарах, а в непослідовній та непродуманій політиці, яка сприяла загостренню внутрішніх суперечностей у західноруському середовищі¹⁶.

Перші свідчення про приїзд на Україну антиохійського патріарха належать до 1585 – 1586 рр. На час його приїзду до Львова там тривав конфлікт між єпископами та мирянами, які вимагали "викорінення вад церковного життя і здійснення реформ". Патріарх сам став свідком зіткнень, що відбувалися у Львові. Братчики пізніше згадували, як одного із старших – Івана Красовського єпископ Гедеон Балабан наказав бити в присутності патріарха, який марно намагався захистити нещасного. З фрагмента послання Йоакима духовенству Київської митрополії видно, що незадоволені "люди духовні і світські" звернулися саме до патріарха із скаргами на те, що митрополит і єпископи, які очолювали Церкву, – "двоєженці і розпусники". У патріарха хотіли знайти підтримку в боротьбі з негідними носіями духовного сану. Патріарх був іноземцем і не знав місцевої мови, однак йому не були незрозумілими важливі аспекти ситуації, що склалася¹⁷.

Життя Київської Церкви під жодним поглядом не можна було назвати процвітаючим. Маємо невичерпне число свідчень про ганебний стан Української Церкви, хоча, беручи до уваги тогочасні мірки польсько-литовського суспільства, занепад руського православ'я у першій половині XVI ст. не був винятковим явищем. Різниця у рівнях розвитку польської та руської елітарних культур стала очевидною у другій половині XVI ст. Поява революційних протестантських течій у Польщі та Литві і паралельно розвиток католицької реформи, розкрили безсилля Руської Церкви і показали критичний стан українсько-білоруського православ'я.

Як вийшло, що латинство в Польщі і Литві, розхитане реформаторським рухом, так легко взяло гору над православ'ям? Загалом згадують про роль у цій справі єзуїтів, про систематичні переслідування православних ієрархів, вказують на низький рівень освіти, негативну роль протестантів тощо. Констатація про "лукавство чи каверзи" єзуїтів є надто спрощеною¹⁸; про те, що польський уряд переслідував православних маємо досить доказів, хоча знаємо, що литовські князі, а потім польські королі надавали привілеї духовенству "релігії грецької": в 1499 р. великий Князь Литовський підтвердив привілеї часів Ярослава, сина Володимира; польський король Сигізмунд I підтвердив Олександрів привілеї у 1511 р.; в 1563 і в 1568 р. Сигізмунд II Август на Генеральних Сеймах, за згодою всіх чинів Королівства Польського, надав два привілеї руському народові, якими зрівняв їх у правах і свободах з людьми "римокатолицького закону". В 1569 р. той же Сигізмунд Август, приєднуючи Литву і руський народ до Польщі "яко равных до равных, свободных до свободных", обіцяв "равно как Римского, так и Русского исповедования людям производство в Сенаторские и прочия все достоинства"¹⁹. Всі права і привілеї від Казимира Великого, Владислава Ягелла, Владислава і Кизимира Ягелловичів, Олександра і Сигізмунда I і сина його Сигізмунда Августа, аж до останнього короля Станіслава Понятовського, у 1573, 1576, 1587, 1633, 1649, 1669, 1676, 1679, 1735 і 1764 рр. в присягах, пактах, конвентах зобов'язувалися оберігати права руського народу на вільне православне сповідання²⁰; недостатній освітній рівень духовенства, зрештою, був доунійною, післяунійною і є сучасною проблемою Української Церкви. Щодо обвинувачень, зокрема, Макарієм митрополитом Московським і Коломенським, автором "Історії Руської Церкви", протестантів у дезорганізації Руської Церкви, то ця обставина мала також і позитивний наслідок – піднесення католицьких реформ і, як наслідок, збудження релігійного життя у православно-середовищі.

Головне джерело руйнації церковного життя лежало в крайній розбалансованості та дезорганізації церковно-ієрархічних відносин знизу до верху: неуцтво, і "великое грубіянство и недбалость" нижчого духовенства, занепад монастирів, цілковите безпам'ятство кращих переказів давнього анахоретизму, нечувані надужиття, що запанували в середовищі ієрархії: безперестанні узурпації світськими людьми вищих церковних становищ, купівля і продаж єпископств і архимандритств, грубий переступ канонів і церковних переказів, нагінка за "неправедними прибутками" та цілковите нехтування своїми пастерськими обов'язками. Православне духовенство, зрештою, не вирізнялося мірою пороків від духовенства латинського. Вищі католицькі чини діставали посади так само, як і православні – з ласки короля, що постійно мінялися, залежно від позацерковних чинників. Боротьба за посади та маєтності між шляхтичами – і католиками, й православними – була однаково завзятою та жалюгідною²¹.

Очевидно витоки інституційної та структурної кризи Київської Церкви слід шукати у кардинальних змінах суспільного устрою у XVI ст., подібних тим, що проходили у середовищі української шляхти після реформ 60-х рр. і Люблінської унії. "Ефект збуреної води, в яку кинуть камінь, коли хвилі інновацій докочуючись до низів суспільства, мали дію уповільнену і опосередковану, то в епіцентрі падіння, на рівні вищого прошарку, вони проявились швидко і рішуче", – пише Н.Яковенко²². Застосуємо наведену алегорію до процесів в Українській Церкві і побачимо, що порушення конфесійної рівноваги, викликане наступом контрреформації, мусило неминуче закінчитися великим струсом, яким стала Берестейська унія (upio) 1596 р. А діалектика подальшого розвитку вказує на те, що унія збудила характерне для руського суспільства "явище суспільної апатії"²³ і в церковному середовищі, результатом якого стало висвячення православної ієрархії у 1620 р.

¹ Ковчег: Збірник статей з церковної історії / Ред. Я. Грицак та Б. Гудзяк. – Львів, 1993. – Ч.І. – С. 2.

² Там само.

³ Русіна О.В. Українські землі в московській зовнішній політиці кінця XV – початку XVI ст. // Український історичний журнал. – 1996. – №4. – С. 62.

⁴ Кочан Н.І. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідей унії церков // Український історичний журнал. – 1996. – №1. – С. 30.

⁵ Ковчег: Збірник статей з церковної історії / Ред. Я. Грицак та Б. Гудзяк. – Львів, 1993. – Ч.І. – С. 4.

⁶ Кочан Н.І. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідей унії церков // Український історичний журнал. – 1996. – №1. – С. 32.

⁷ Барвінський Б. Кілька документів і заміток до часів Великих князів Свидригайла і Жиґимонта Кейстутовича // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1913. – Кн.5. – С. 12 – 13.

⁸ Кочан Н.І. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідей унії церков // Український історичний журнал. – 1996. – №1. – С. 31.

⁹ Барвінський Б. Кілька документів і заміток до часів Великих князів Свидригайла і Жиґимонта Кейстутовича // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1913. – Кн.5. – С. 23.

¹⁰ Ісіченко І., архієпископ. Історія Христової Церкви в Україні. – Харків, 1999. – С. 61.

¹¹ Ковчег: Збірник статей з церковної історії / Ред. Я. Грицак та Б. Гудзяк. – Львів, 1993. – Ч.І. – С. 5, 20.

¹² Там само. – С. 7 – 8.

¹³ Флоря Б.Н. Східні патріархи і західноруська церква // Український історичний журнал. – 1996. – №1. – С. 46.

¹⁴ Макарий (Булгаков), митрополит Московський и Коломенський История Русской Церкви. – М., 1996. – Кн. 5. – С. 679 – 682.

¹⁵ Жукович П. Сеймовая борьба западно-русского дворянства с церковной унией (до 1609 г.). – СПб., 1901. – С. 90 – 92.

¹⁶ Грушевський М. Історія України – Руси: XIV – XVII віки. – К., 1994. – Т.5. – С. 550.

¹⁷ Флоря Б.Н. Східні патріархи і західноруська церква // Український історичний журнал. – 1996. – №1. – С. 45.

¹⁸ Левицький О. Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-литовській державі в кінці XVI ст. та Унія // Руська історична бібліотека. – 1908. – Т.VIII. – С. 4 – 5.

¹⁹ Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии. – М., 1795. – С. 60 – 63.

²⁰ Там само. – С. 63 – 64.

²¹ Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Перекл. М.Габлевич. – Львів, 2000. – С. 105.

²² Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 184.

²³ Там само. – С. 196.

Автор статті утверджує, що упадок Київської митрополії пов'язаний з рядом зовнішніх і внутрішніх причин: розділення митрополії між Литвою, Польшею і Росією в ранньому середньовіччі; провізантійські інтереси руської ієрархії навіть в період упадку Царгородського патріархату; безуспішне реформування Руської Церкви зсхідними патріархами; слабкість духовної православної еліти і т.д.

Ключевые слова: Русская Церковь, Киевская митрополія, Царгородский патріархат, Флорентійська унія, автокефалія Московської Церкви, Брестська унія, православна ієрархія.

The author claim that the demise of the Kyiv archdiocese was related to a series of external and internal factors, such as the division of the archdiocese's territory among Lithuania, Poland and Russia in the early Middle Ages, receptiveness of the Russian clergy to Byzantine policy (including the time of the downfall of Tsarhorod patriarchy), inefficiency of Eastern patriarchs in reforming the Russian Church, weakness of the Orthodox clerical elite etc.

Key words: Russian Church, Kyiv archdiocese, Tsarhorod patriarchy, Florence union, autonomy of the Russian Church, Beresya union, Orthodox clergy.